

AMFITEATRUL DE LA POROLISSUM ȘI ASPECTELE SALE CULTICE

BAJUSZ ISTVÁN

1. Sanctuarul din cadrul amfiteatrului

Date tehnice

Cu ocazia săpăturilor de la amfiteatru am putut constata intervenții și modificări ulterioare în structura clădirii în zona porții II (nord-vestice) - la încăperile R și r, unde prima încăpere a suferit modificarea cea mai esențială (Bajusz 1988). În interiorul acestui spațiu s-a construit o încăpere ușor trapezoidală, lipită de zidul radial Z₁₇-Z₁₈ (pl. II-IV). Zidurile nou construite au fost realizate în tehnica *opus incertum*. Cel dinspre exteriorul camerei pornește din capătul zidului median, are grosimea de 0,40 m, celelalte două sunt late de 0,50 m. Încăperea creată are dimensiunile de 3,80 x 4 x 3 x 3,25 m. Construirea acestei încăperi a impus modificarea ușilor existente. Partea lor superioară a fost închisă, păstrându-se o deschizătură în partea inferioară. În cazul ușii dinspre spațiul porții, înălțimea deschizăturii era de 0,60 m, la ușa spre arenă de 0,95 m. Tot acum a fost reconstruită partea superioară a zidului Z₁₈: de la înălțimea deschizăturii lăsate în locul ușii, de aici până la colțul spre arenă al porții, zidul a fost refăcut, cele două zidării, cea veche și cea nouă, au fost delimitate printr-o dungă groasă de mortar de 3-5 cm. Probabil prin această construcție realizată sub tribună s-a creat un *vivarium*.

La un moment dat încăperea trapezoidală din spațiul R a fost demolată, zona suferind noi transformări. Aproximativ pe mijloc încăperea a fost împărțită în două, construindu-se un zid cu absidă. Capetele drepte ale acestui zid se lipesc de zidurile radiale Z₁₇ și Z₁₈. Ele au grosimea de 0,70 m, lungimea de 1,50, respectiv 1,70 m. La capete, de unde pornește zidul în semicerc, în zid se află câte un rând de cărămizi. Semicercul are deschiderea de 1,60 m, grosimea zidului este de 0,50 m. Toată zidăria conține multe fragmente arhitectonice refolosite, chiar și o porțiune din zidul camerei trapezoidale a fost refolosită (o parte din zidul drept ce se lipește de zidul median Z₁₇).

Deschiderea absidei, îndreptată spre exterior, este delimitată de un prag (trepte?) format din două rânduri de blocuri fasonate de gresie. Deschiderea exterioară a camerei a fost închisă cu un zid de 0,50 m grosime, lipit de capetele îngroșate ale zidurilor radiale Z₁₇ și Z₁₈. La mijloc exista o ușă cu o deschidere de 1,40 m, a cărei scândură de

prag groasă de 2,5 cm a fost găsită carbonizată *in situ*. Suprafața încăperii astfel create (5,5 x 3,6 x 3,6 x 4,7 m) a fost pavată cu un strat de mortar. Spatele apsidei a fost umplut cu o parte a materialului provenit din demolarea camerei trapezoidale, însă deschizăturile lăsate în locul ușilor n-au fost zidite sau blocate cu un material durabil, deși umplutura spațiului s-a ridicat deasupra acestor orificii. Pe exteriorul încăperii, pe toată lungimea ei, s-a creat un portic lat de 1,25 m, pavat în același mod, și delimitat de o fundație de piatră de 0,50 m lățime, pe care se află trei blocuri de gresie, despărțite de câte un interval de cca. 60 cm, intervale unde au fost așezate câte două cărămizi de 40 x 27 x 5 cm. Blocul de gresie din mijloc cu dimensiunea de 1,50 x 0,70 x 0,10 m, este situat în dreptul intrării în încăpere. Blocurile laterale sunt de dimensiuni mai mici. Unul a fost spart și mișcat din loc; celălalt are dimensiunile de 1 x 0,70 x 0,10 m. Pe această fundație existau coloane de piatră (probabil patru) din care s-au găsit fragmente pe pavajul exterior. În interiorul încăperii am colectat fragmente de tencuială, purtând urme de pictură executată cu vopsea roșie, galbenă, maronie, verde, albă. Din stratul de dărâmătură al încăperii s-au cules multe fragmente de țigle și olane, dărâmătură care, ca un strat compact, s-a extins până la mijlocul intervalului porții II, dovedind că acest spațiu avea acoperiș de țiglă, probabil într-o apă. Atât forma noii încăperi, cât și materialul arheologic găsit aici (vezi mai jos) ne arată clar că avem de a face cu un sanctuar, respectiv cu un *sacellum* dedicat zeiței *Nemesis* (pl. II-IV).

Sanctuarul a fost construit ulterior amfiteatrului de piatră. Această clădire ridicată în 157 nu avea încă această încăpere, spațiile ce flancau poarta nord-vestică erau asemănătoare cu cele de lângă cea sud-estică: fiecare încăpere avea ușă spre arenă și spre spațiul porții. Pe baza caracterului literelor inscripției găsită aici, considerăm că acest sanctuar a fost construit la sfârșitul secolului II, sau începutul secolului III d.Ch., datare sprijinită și de alt material arheologic (ex. fibule - vezi *Bajusz-Cociș 1995, 41-42., nr. 14, 18*).

2. Materialul cultic din sanctuar.

Cu ocazia dezvelirii sanctuarului am găsit o serie de materiale arheologice, care pot fi puse în legătură cu cultul (sau cultele) oficiat(e) aici. Acest material nu este prea numeros, însă prezintă o varietate surprinzătoare. Lista lor este următoarea:

1. *Altar votiv sau bază de statuie* (pl. V) din calcar gălbui. Frontonul este ornamentat de o frunză dublă în chenar triunghiular. Î. = 56 cm, l. = 33 cm, gr. = 20 cm. Câmpul inscripției este de 25 x 25 cm, literele de 5 cm înălțime, executate stângaci. Textul inscripției: NEME/SI SAC(rum)/ NEPOS/ CE(nturio) N(umeris) PAL(myrenorum). Literele N și P din rândul 4 în ligatură. MIAZ., nr. inv. c.c. 668/1988.

2. *Altar votiv sau bază de statuie* (pl. VI) din gresie galbenă. Rupt în două. Datorită calității slabe a pietrei, scrisul a dispărut fără urmă. Î. = 50 cm, l. = 19 cm, gr. = 8 cm. MIAZ., nr. inv. c.c. 669/1988

3. *Altar votiv (pl. VII)* din gresie. S-a păstrat doar partea superioară cu adâncitura pentru ofrande și parțial coronamentul cu o bogată ornamentație vegetală. Î. = 34 cm, l. = 40 cm, gr. = 28 cm. MIAZ., nr. inv. c.c. 675/1988.

4. *Fragmente de inscripții* pe piatră de gresie, constând doar din una-două litere, fără a se putea potrivi sau întregi. MIAZ., nr. inv. c.c. 670/1988.

5. *Placă votivă (pl. VIII)* din marmoră. Imaginea în relief este foarte ștersă, partea superioară și colțul drept de sus lipsesc. Î. = 17 cm, L. = 32,5 cm, gr. = 3 cm. Câmpul sculptat are înălțimea de 9 cm. În partea stângă a plăcii se distinge un personaj mai înalt, în picioare, umărul și capul lipsesc. Spre dreapta trei personaje, probabil femei, ținând ceva în mâini (coș?, cunună?). Din a treia persoană s-au păstrat doar picioarele. Considerăm că placa îl reprezintă pe *Silvanus* și trei *Silvanae*, într-o iconografie caracteristică mai ales provinciilor Dalmatia și Pannonia. MIAZ., nr. inv. c.c. 666/1988.

6. *Candelabru (pl. IX/a-b)*, fragment. Statuetă executată din lut prin modelare cu mâna, goală în interior. Lp. = 13 cm, lp. = 12 cm. Îl reprezintă pe *Silenus*, din care s-a păstrat doar bustul. După aspect se pare că este așezat. Capul este executat cu mult simț artistic, pe când restul corpului este mult mai rudimentar. Poartă barbă împărțită în două, țeasta pleșuvă este înconjurată de părul păstrat. Pe umeri și în brațe avea câte un opaiț (deci trei în total), dar păstrate foarte fragmentar. MIAZ., nr. inv. c.c. 623/1988.

7. *Statuetă Venus făcându-și toaleta (?) (pl. X/a)* din bronz, turnat plin. Î. = 10 cm. Zeița este nudă, cu diademă pe cap, părul în spate prins în coc. La gât poartă colier, redat prin cerceulețe ștanțate. Brațul drept îl întinde în față și în jos, lipsește mâna. Brațul stâng este ridicat până la piept, palma strânsă, cu un orificiu. MIAZ., nr. inv. c.c. 1166/1993.

8. *Statuetă Venus Pudica (pl. X/b)* din marmoră, fragment. Îp. = 6 cm. S-a păstrat doar bustul și mâna dreaptă adusă în fața sânilor. MIAZ., nr. inv. c.c. 667/1988.

9. *Opaițe din ceramică (pl. XI)* de diferite forme și mărimi, păstrate fragmentar. Se remarcă fragmentul unui opaiț de mare dimensiune (Lp. = 15,3 cm), cu bazin rotund și cioc cu canelură deschisă și un opaiț fragmentar cu bazin rotund, fără cioc. MIAZ., nr. inv. c.c. 624-636/1988.

3. Amfiteatre și sanctuare.

Exemple din Imperiu

Pe lângă multe amfiteatre din Imperiu găsim *sanctuare*. Acestea erau dedicate în special zeiței *Nemesis*, dar și altor divinități. După cunoștințele noastre asemenea sanctuare au fost identificate lângă sau în amfiteatrele: *Senlis*, *Mérida*, *Tarragone*, *Lyon*, *Fréjus*, *Puzzoli*, *Carnuntum*, *Aquincum*, *Scarbantia*, *Savaria*, *Augusta Treverorum*, *Durnovaria*, *Isca Silurum*, *Lambaesis*, *Thêveste*, *Grand Italica*, *Deva*,

Corinium Dobunnorum, Flavia Solva, Pola, Caesarea, Salona, Ulpia Traiana Sarmizegetusa (conf.: Golvin 1988, 337-340).

Poziția sanctuarelor față de clădirea amfiteatrului este foarte diferită. Puteau să fie așezate lângă una din axe, în apropierea unei porți, pe exteriorul clădirii, ca și construcție separată sau lipită de amfiteatru. Dar puteau să fie înglobate și în clădirea amfiteatrelor, tot lângă una din axe, sau să ocupe o poziție laterală. În anumite cazuri nu întâlnim sanctuare, ci doar una sau mai multe nișe în perețele amfiteatrului pentru așezarea inscripțiilor, statuilor și ofrandelor. În continuare vom prezenta câteva exemple din provinciile apropiate cum ar fi *Pannonia, Noricum, Dalmatia*. În *Moesia*, datorită influenței grecești, situația este puțin diferită, aici dominând teatrele (Bouley 1990).

La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* sanctuarul zeiței *Nemesis* se află lângă amfiteatru, la sud de poarta estică, ca o clădire separată (pl. XIII/b). A fost construit pe zidurile unei clădiri mai vechi, a suferit mai multe modificări (Alicu 1978), însă a furnizat un bogat material epigrafic (IDR III/2 308-321). La *Scarbantia (Pannonia Superior)* sanctuarul se află nu departe de poarta sudică (Gömöri 1995, 256-257). În apropierea porții nordice a fost ridicat și sanctuarul la *Flavia Solva (Noricum)* (pl. XIII/a). Momentul construirii a fost stabilit ca fiind secolul al III-lea (Hudeczek 1993, 3).

La amfiteatrul civil din *Aquincum (Pannonia Inferior)* sanctuarul a fost lipit de partea exterioară a construcției, lângă poarta de vest, la sud de aceasta (pl. XIV/b). A fost construit în anul 162 și refăcut în 214 (Kuzsinszky 1891 114-121). Tot de partea exterioară a fost lipit sanctuarul și la amfiteatrul militar din *Carnuntum (Pannonia Superior)* (pl. XV), construit în anul 184 și mărit în 235 (Klima-Vetters 1953, 17-18).

În cazul amfiteatrului civil din *Carnuntum*, sanctuarul a fost înglobat în latura vestică a clădirii (pl. XVI/a), asigurându-se un spațiu sub *cavea*, neidentificat însă cu certitudine (Miltner 1949, 16.), iar la *Salona (Dalmatia)* se consideră că două încăperi de sub tribunele din partea sudică erau sanctuare (pl. XVI/b), unul dedicat zeiței *Nemesis*, celălalt altei divinități (eventual *Hercule*) (Dyggve 1933, 107-108). La *Porolissum*, din câte am văzut, sanctuarul a fost amplasat lângă poarta nord-vestică, modificând astfel structura încăperii de aici (pl. II). A fost construit probabil la începutul secolului III.

În spațiul porții nordice al amfiteatrului militar din *Aquincum* se aflau nișe, care serveau drept locuri de ofrandă (pl. XIV/a), dar este posibil ca una din încăperile de sub *cavea* să fi fost eventual sanctuar (Nagy 1943, 371).

Deci dispunerea acestor spații cu caracter cultic este diferită, dar întotdeauna există o legătură strânsă cu amfiteatrul. Sanctuarele de altfel nu sunt construcții mari, ci doar niște încăperi mici de câțiva metrii pătrați. Toate sunt foarte apropiate ca suprafață de cea a sanctuarului din amfiteatrul de la *Porolissum*. Ele au fost construite după mijlocul secolului II, când cultul zeiței *Nemesis* începe să se extindă și să se generalizeze.

4. Divinități întâlnite în sanctuarele de lângă amfiteatre.

Divinitățile adorate în aceste spații - din cât se cunoaște - sunt zeități diverse, dar ele, printr-o formă sau alta se leagă de evenimentele, spectacolele ce aveau loc în amfiteatre: *venatio* și *munera*. Atașamentul gladiatorilor și bestiarilor înclina spre acele divinități, care aveau legătură cu lupte, animale, vânătoare, cu soarta și norocul omului, cu favorurile care puteau influența destinul și soarta celor din arenă. Acestui fapt se datorează că lăcașele de cult al acestor zeități au fost ridicate în apropierea sau în incinta amfiteatrelor.

Majoritatea materialului cultic din aceste sanctuare se referă, desigur, la zeița *Nemesis*. Ca zeița norocului și a sorții, este mult agreată de cei care duceau o viață plină de pericole, ca soldații, gladiatorii, bestiarii, în general de personalul din armată și din cadrul amfiteatrelor (Bouley 1990). Dar era chemată în ajutor și de călători, fiindcă ea îi ajută pe cei în nesiguranță, îi salvează din pericole și, dacă e cazul, se răzbună. În inscripții adesea poartă diferite epitete, cel mai frecvent apărând ca *Augusta* sau *Regina*. Astfel lui *Nemesis Augusta* i se dedică altar la *Flavia Solva* (Schmid 1919, 149-150), *Scarbantia* (Gabler 1969, 13, nr. 5), *Savaria* (*Pannonia Superior*) (Balla et alii 1971, nr. 36, 38), în amfiteatrul civil din *Carnuntum* (Egger 1926, 105) sau un relief la *Teurnia* (*Noricum*) (CIL III 4737, Egger 1948, 69-70). Cu dedicații pentru *Nemesis Regina* ne întâlnim în sanctuarul de lângă amfiteatrul militar din *Carnuntum* (CIL III 14071, 14075, 14076), la cel din amfiteatrul civil din *Aquincum* (Kuzsinszky 1891, 119, nr. 5) și la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, unde apare doar cu acest epitet (IDR III/2 308, 312-314, 319, 321, 322).

Pe inscripțiile din sanctuare *Nemesis* apare de multe ori în sincretism cu alte divinități, sugerându-se prin aceasta și felul sau domeniul în care i se cere sprijinul. Ele sunt contopite cu ea, sau apar împreună cu ea, dar întotdeauna se poate constata o relație între acestea și viața amfiteatrală. O inscripție din amfiteatrul civil de la *Aquincum* este închinată pentru *Dea Diana Nemesis Augusta* (Kuzsinszky 1891, 117, nr. 2). *Diana* are legătură cu lumea amfiteatrelor ca zeiță a vânătoriei, pentru că vânătoarea de animale (*venatio*) ocupa un loc de seamă în manifestările de aici. Astfel *Diana* este ocrotitoarea și sprijinitoarea celor care participă la *venatio* și a celor care procurau, capturau animalele sălbatice pentru aceste jocuri, și asupra cărora veghea ca *Nemesis*. O altă inscripție, tot din *Aquincum*, dar nu din amfiteatru, vorbește de "*Diana et Silvano Silvestri praesidibus venationum*" (Kuzsinszky 1898, 386). În acest sens o pomeneste și *Tertullianus*, când spune că: "*ambele jocuri sunt prezidate de Marte și Diana*" (*De spectaculis* XII, 2, 7). Aceste două jocuri nu sunt altceva decât *munera* și *venatio*. *Nemesis* și *Diana* apar împreună sau se contopesc și în alte epigrafe. Una din inscripțiile din sanctuarul amfiteatrului militar din *Carnuntum* este dedicată lui *Nemesis Regina* și *Diana* (CIL III 14076). Statuia provenită tot de aici o reprezintă pe *Nemesis* în ipostaza *Dianei*, îmbrăcată în chiton scurt, purtând pe picioare sandale de vânătoare și semilună pe cap (Klima-Vetters 1953, 55). Pe relieful din *Teurnia*, amintită mai sus, dedicată zeiței *Nemesis Augusta*, este reprezentată *Diana* oficiind o

ceremonie la altarul *Nemesei*, în timp ce lângă ea trei *bestiari* luptă cu un urs (Egger 1948, 69-70). Numele *Dianei* se poate citi și pe una din inscripțiile fragmentare din amfiteatrul civil de la *Aquincum* (Kuzsinszky 1891, 119, nr. 6).

Relieful găsit în nemeseul din *Flavia Solva* ne-o prezintă pe *Nemesis* într-o altă ipostază: ca zeiță triumfătoare, ieșită victorioasă din competiție. În mână poartă atributele *Victoriei*: ramura de palmier și cununa (Diez 1946). Zeița biruitoare asupra greutăților apare în *Savaria*, pe două altare provenite din apropierea amfiteatrului, ca *Venus Victrix* (Balla et alii 1971, nr. 25, 35). O statuie *Victoria* a fost găsită și în amfiteatrul militar din *Carnuntum* (Tragau 1897, 212, abb. 25).

Din amfiteatrul civil de la *Aquincum* provine o statueta a zeiței *Fortuna* (Kuzsinszky 1891, 121-122). Ca divinitate ce aduce noroc poate s-o înlocuiască pe *Nemesis* sau să-i preia anumite atribuții. O inscripție din *Apulum* spune clar: *Nemesis sive Fortuna* (IDR III/5 294). De altfel inscripțiile din sanctuarul de la *Aquincum* o numesc pe *Nemesis* și *Omnipotens* (Kuzsinszky 1891, 117, nr. 1) sau *Magna* (Kuzsinszky 1891, 118, nr. 3). La această zeiță, care apare în multe ipostaze, oricine găsea ceea ce avea nevoie: sprijin, ocrotire, răzbunare, victorie, fiindcă ea era cea care îi asculta pe toți - *exaudientissima*, cum o mai numește o inscripție apulensă (IDR III/5 296).

Dacă *Diana* prezida reprezentările de *venatio*, atunci lui *Marte* îi reveneau luptele de gladiatori - aflăm din textul mai sus citat a lui *Tertullianus*. Din acest motiv ar trebui să-l găsim pe *Marte/Ares* pe un loc principal în sanctuarele de lângă amfiteatre. Adorarea lui de către persoane a căror meserie era lupta, se înțelege de la sine. Se pare însă că în primul rând în lumea greco-romană a fost principala divinitate adorată de gladiatori. Pe epitaful unui preot din *Tomis*, care a organizat lupte de gladiatori, acestea sunt numite luptele lui *Ares* (Le Glay 1990, 218). În cazul nostru găsim doar o singură inscripție dedicată lui *Marte*. Aceasta provine din sanctuarul amfiteatrului militar din *Carnuntum* (CIL III 14072).

Gladiatorii și bestiarii l-au venerat și pe *Hercule*, în special în Africa, pe când în Italia și Gallia era adorat în primul rând de atleți (Le Glay 1990, 218). Acest *heros* invincibil, care a triumfat în cele 12 probe, putea să fie pe merit un exemplu pentru cei ce practicau lupta ca o meserie. Astfel cinstirea lui se putea face și în amfiteatre. E. Dyggve presupune că unul din cele două sanctuare din substructura amfiteatrului de la *Salona* servea și pentru venerarea lui *Hercule* (Dyggve 1933, 107-108). Cu urmele cultului lui *Hercule* ne întâlnim la *Carnuntum*, unde din sanctuarul de lângă amfiteatrul militar se cunosc fragmente de statui ale eroului (Tragau 1897, 211, 219) și o bază de relief cu numele acestuia (Bormann 1897, 245, abb.43). Și în *Savaria* s-a găsit o statuie a lui *Hercule* (Balla et alii 1971, 125, nr. 219).

Inscripția din *Aquincum*, citată deja, care vorbește de *Diana* și *Silvanus* ca "*praesidibus venationum*" ne face să credem că, eventual, și cultul lui *Silvanus* putea să apară în sanctuarele din amfiteatre. Ca divinitate a vegetației, pădurilor și câmpurilor avea legătură și cu lumea animalieră, implicit cu *venatio*. Urme sigure ale venerării

lui în aceste spații însă nu cunoaștem. O singură piesă poate fi pusă în legătură cu această lume a naturii, o aplică-mască din ceramică, reprezentându-l pe *Silenus*, găsită la amfiteatrul militar din *Carnuntum* (*Tragau* 1897, 224, *abb.* 33) și care, eventual, se leagă de cultul lui *Liber Pater*. În unele cazuri este prezent și *Dionysos/Bacchus*, ca protector al vânatului, "domn" al animalelor. El este reprezentat alături de *Nemesis/Diana* pe un paviment de mozaic de la *El Djem* datat în secolul III, sau de la *Smirat*, unde însă se află în cadrul unei scene de *venation* lângă aceași zeiță (*Le Glay* 1990, 218).

În amfiteatrul civil din *Aquincum* s-a găsit un altar dedicat lui *Iupiter* și *Iunona* (*Kuzsinszky* 1891, 120, nr. 7), iar o bază de statuie a zeului suprem s-a descoperit și în sanctuarul amfiteatrului din *Carnuntum* (*Tragau* 1897, 211). Din ambele clădiri provin și descoperiri referitoare la *Genius*: un altar de la *Aquincum* pentru *Genius Loci* (*Kuzsinszky* 1891, 120, nr. 8) și un fragment de statuie de la *Carnuntum* (*Tragau* 1897, 219, *abb.* 28).

Tertullianus, criticând lumea păgână și distracțiile agreate, spunea că "amfiteatrul este consacrat unor nume mai numeroase și mai sinistre ca și *Capitoliul*, este templul tuturor demonilor" (*De spectaculis* XII, 2, 7). Desigur cuvintele lui *Tertullianus* sunt simbolice, dar într-adevăr numărul divinităților cinstiți în amfiteatre este mare, însă ele, într-o formă sau alta, sunt în legătură cu activitățile și manifestările ce au loc în aceste clădiri.

5. Divinitățile din sanctuarul de la Porolissum

Materialul cultic găsit în sanctuarul de la Porolissum și prezentat mai sus este și el divers, iar dintre altare doar pe una s-a păstrat inscripția. Acesta este închinat zeiței *Nemesis*, pe când în cazul celorlalte nu putem avea aceeași certitudine. Nu credem că statuetele zeiței *Venus* sugerează locul de venerare a acesteia. Mai mult probabil că este vorba de o manifestare sincretistă, și aceste statuete sunt ofrande depuse *Nemesei* sau *Dianeii*, eventual *Fortunei* sau *Victoriei*, zeițe care, după cum am văzut mai sus, sunt prezente în sanctuarele de lângă amfiteatre. Candelabrul în formă de *Silenus* ne apropie de cultul lui *Liber Pater*, în anturajul căruia îl găsim de obicei, sau poate de cultul zeului *Dionysos/Bacchus*. Ne putem gândi eventual și la faptul, că acest sanctuar ar fi putut prelua locul, funcția vechiului templu *Liber Pater*, distrus de incendiu la sfârșitul secolului al II-lea și pe locul căruia s-a construit templul zeului *Bel* (*Matei* 1980). Micul relief de marmură, care după părerea noastră îl reprezintă pe *Silvanus* și trei *Silvanae*, ne sugerează, că tot în acest spațiu a fost venerată și această divinitate. Prezența acestor divinități în sanctuarul din cadrul amfiteatrului de la Porolissum, după cum am văzut din exemplele de mai sus, nu este de loc surprinzător, după cum este tot atât de firesc ca locul cultic al acelor divinități care au legătura cu viața amfiteatrală să fie undeva în apropierea clădirii de spectacol.

Recent *D. Benea*, luând ca bază una din rapoartele de săpătură privind amfiteatrul (*Bajusz* 1992), considera că sanctuarul este de fapt o biserică creștină, construită cândva

în intervalul secolelor IV-VI. (Benea 1999, 122-132). Argumentația dânzei însă ni se pare puțin forțată. Iată câteva pasaje mai esențiale din această argumentație: "*Absida este orientată spre est. În plus, acestei construcții (...) se adaugă (...) un portic. Un asemenea edificiu întrunește toate condițiile necesare unui lăcaș de cult creștin, care să fi fost ridicat între ruinele amfiteatrului roman. (...) Elementele componente ale edificiului (absidă, naos, pronaos) sugerează o construcție romană târzie, care putea fi un lăcaș creștin de cult. Un argument ce întărește această supoziție îl constituie faptul că absida era orientată spre est, ceea ce indică alegerea specială a acestui loc în vederea ridicării construcției în interiorul amfiteatrului. Mențiunea expresă potrivit căreia doar în această zonă au fost descoperite urmele unui acoperiș din țigle și olane sugerează faptul că edificiul a fost făcut la o dată ulterioară folosirii amfiteatrului, când tribunele nu mai erau în uzanță. (...) Deci amenajările din sectorul R sunt de dată târzie, în orice caz după abandonarea provinciei de către romani. Folosirea, în elevația acestei amenajări, a unor monumente epigrafice sau arhitectonice fragmentare sugerează acest lucru. (...) Prezența unui altar votiv în interiorul lăcașului ar putea avea două explicații: prima ar fi folosirea ca material de construcție a monumentului (...), iar a doua ar reprezenta utilizarea monumentului ca suport al mesei altarului sau cu o altă destinație ce nu impunea dtrugerea textului antic (vezi Densus, de pildă). Atribuirea acestui edificiu unui lăcaș de cult creștin este îngreunată de faptul că, deocamdată, lipsesc urme evidente creștine în sectorul R sau poate ele nu au fost prezentate în raportul menționat. O singură piesă cruciformă, se pare o fibulă (?), a fost descoperită în zona amfiteatrului (fig. 22). (...) Nu ne putem pronunța asupra caracterului creștin al piesei, neavând la dispoziție o descriere detaliată"* (Benea 1999, 127-129). De asemeni aduce exemple privind lăcașuri de cult creștine construite în amfiteatre (Benea 1999, 130-131), negând total existența de sanctuare romane înglobate în clădirea amfiteatrelor: "*Nu cunoaștem, însă, nici un caz documentat arheologic în care templul zeiței Nemesis să fi construit sub o tribună a amfiteatrului, cum se presupune la Porolissum. Construirea unui templu subteran (cum este în cazul mitraelor) se face în zone special amenajate, dar în nici un caz nu poate fi vorba de amplasarea templului divinității protectoare a jocurilor sub o tribună, fie ea chiar de piatră"* (Benea 1999, 127). După opinia dânzei, pe baza exemplelor aduse, în toate cazurile "*...templul închinat zeiței Nemesis (...) este o clădire distinctă, construită independent de amfiteatru"* (Benea 1999, 126-127).

În Imperiul Roman însă nu amfiteatrul de la Porolissum este singura care înglobează un *nemeseum*. J.C. Golvin, cine s-a ocupat mult cu aceste clădiri, dă multe exemple. Amplasarea în structura clădirii a sanctuarelor era diversă: lângă una din porțile principale (Deva, Corinium Dobunorum etc.); la capătul axei scurte, sub o lojă (Mérida, Tarragone, Lyon, Senlis, Puzzoli etc.), când nu o dată este legat de lojă prin scări; sau într-una din încăperile de sub podium, încăpere ce se deschidea spre arenă (vezi Golvin 1988, 337-340 și *passim.*). Chiar și în cazul amfiteatrului civil din

Carnuntum sau cel militar din *Aquincum*, se presupune că sanctuarul era amenajat într-una din încăperile de sub podium. Pentru *Salona*, unde în amfiteatru s-au amenajat două lăcașuri de cult creștine, se afirmă că inițial aceste spații au fost sanctuare păgâne (Dyggve 1933, 107-110). Sanctuarele din structura amfiteatrelor, de altfel, nu sunt încăperi subterane. Nivelul lor de călcare este același cu nivelul din exteriorul clădirii sau al arenei. Mai multe sanctuare au absidă. Orientarea acestora este în funcție de amplasare. Iar amplasarea s-a făcut nu o dată lângă una din principalele porți. Aceasta o putem considera *porta pompae*, prin care intra în amfiteatru cortegiul ceremonial, având în drum și sanctuarul *Nemesei*. La *Porolissum* se pare că tocmai poarta nord-vestică a jucat acest rol, aici fiind o zonă mai optimă pentru circulație. Având asemenea exemple nu vedem de ce altarul închinat zeiței *Nemesis* și celelalte, chiar fragmentar păstrate, de la *Porolissum* să fi fost aduse din altă parte. Nu indică nimic ca ele să fi fost folosite ca material de construcție, deși, într-adevăr în zidăria absidei am găsit fragmente refolosite, dar numai arhitectonice (fragmente mici din fusuri de coloane). Construirea sanctuarului (sf. sec. II - înc. sec. III), ulterior ridicării clădirii de piatră, a modificat în oarecare măsură structura caveii din această zonă. Iar pe lângă altare, într-un lăcaș creștin, ce mai au de căutat alte materiale cultice păgâne (prezentate mai sus). De altfel refolosirea în epoca romană a unui material litic (altare, fragmente arhitectonice) este un fenomen destul de obișnuit la *Porolissum* (vezi de ex. *Gudea* 1980, 89-90). Piesa cruciformă la care se mai face referire este un *distribuitor de curea* din bronz (care după desenul publicat nu poate fi confundat cu altceva, vezi *Bajusz* 1992, 179, fig. 22), tip obișnuit la *Porolissum*.

D. Benea are dreptate când vorbește și dă exemple de cazuri când în amfiteatre s-au amenajat lăcașuri de cult creștine. Dar nu vedem de ce trebuie forțat același lucru și pentru *Porolissum*, când majoritatea fenomenelor cultice din amfiteatrul de aici se regăsesc la multe alte amfiteatre. Legătura dintre aceste clădiri și zeița *Nemesis* este atât de strânsă, încât lăcașul de cult a ei este amplasat lângă sau chiar în amfiteatre. Situația se pare că este generală, doar că, cercetările ne depășind limitele amfiteatrelor, multe sanctuare nu au fost încă identificate, iar în cazul încăperilor numeroase de sub podium/tribună/lojă destinația, în lipsă de material arheologic, nu poate fi suficient de bine dovedită. Cazul de la *Porolissum*, deci nu este o excepție, ci din contră, este în concordanță cu uzanța generală din Imperiu și atunci nu vedem de ce "*faptul putea fi privit cel puțin degradant și astfel de neconceput în mentalitatea romană de atunci*" (*Benea* 1999, 127).

6. Adoratorii

Cert este că toate divinitățile cărora li se consacrau altare în sanctuarele de lângă sau din amfiteatre, erau într-o anumită formă în legătură cu viața plină de primejdii a gladiatorilor și bestiariilor. Totuși este interesant faptul că aceste categorii de oameni au ridicat puține monumente pentru cinstirea acestor divinități. Probabil acest lucru s-a datorat mai mult situației sociale, decât celei financiare: la *Salona* de ex. cunoaștem

un mare număr de epitafe ridicate gladiatorilor (*Dyggve 1933, 85-88*). Dintre dedicanții cunoscuți se crede că *Eravitus* din *Scarbantia* a fost gladiator sau bestiar (*Gabler 1969, 19*). La *Teurnia* trei bestiarierii oferă un relief (*Egger 1948, 69-70*), iar la *Flavia Solva* pe relieful care o redă pe Nemesis cu însemnele Victoriei, apare un personaj ce poartă arme de gladiator și bestiar (*Hudeczek 1989, 40*). *C. Valerius Maximus* de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* face parte din personalul amfiteatrului (*pegmarius*) (*IDR III/2 321*), iar comanditarul unui relief găsit tot aici, pe care s-a păstrat un trident, ar putea fi un gladiator-*retiarius* (*IDR III/2 327*).

Majoritatea dedicanților sunt oameni liberi. Desigur în mediul militar domină soldații, ofițerii și veteranii, pe când în mediul civil ponderea mai mare o dețin civilii. Mulți dintre ei purtau diferite funcții în cadrul comunității respective.

Față de numărul civililor, soldații apar mai numeroși ca dedicanți. La *Aquincum* un altar a fost ridicat de un soldat din legiunea *II Adiutrix* (*Kuzsinszky 1891, 121, nr. 12*). La *Carnuntum* - amfiteatrul militar - dedicanții sunt ofițeri și soldați ai legiunii *XIII Gemina* (*primus pilus, centurion, veterani* etc.) (*Bormann 1897, 236-246*). La *Flavia Solva* singurul altar cunoscut este ridicat de un centurion (*Schmid 1919, 149-150*). La *Porolissum* tot un centurion, *Nepos*, din unitatea *Numerus Palmyrenorum* este dedicanțul unui altar votiv.

Majoritatea dedicanților însă sunt civili, dintre care unii au diferite funcții municipale: la *Aquincum* sanctuarul este ridicat de un *Ilvir quinquennalis* (*CIL III 10439*); la *Savaria* un altar a fost pus de *L. Valerius Valerianus*, care este "*decurio coloniae Flaviae Sisciae, Ilvir iure dicundo, flamen (...), Ilvir quinquennalis, sacerdos provinciae Pannoniae Superiori*" (*Balla et alii 1971, nr.89*); tot acolo un altul este dedicat de *Valerius Ursus* "*vir sacerdotalis omnibus honoribus fructis*" (*Balla et alii 1971, nr. 37*) și unul de *villicus stationis Savariensis* (*Balla et alii 1971, nr. 39*). La *Carnuntum* un altar este ridicat de cetățenii municipiului (*Egger 1926, 125*). La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* dedicanțul *M. Procilius Theodorus* este *Ilvir quinquennalis* și *decurio* (*IDR III/2 318*), *M. Ulpius Fuscianus* *decurio* sau *augustalis* al coloniei (*IDR III/2 320*), *C. Spedius Valerianus*, *T. Varenius Gallianus* și *Antonius* (?) sunt *decuriones* al colegiului *fabrilor* (*IDR III/2 319, 322*), iar *M. (?) Antonius Valentinus* (?) "*patronus collegii fabrum municipii Apulensis*" (*IDR III/2 326*). Pentru mulți civili nu avem nici o informație privind statutul lor social, pe inscripții nu apare decât numele lor. În două cazuri dedicanții sunt femei (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*: *IDR III/2 309, 314*).

Dedicațiile adresate *Nemesei* și celorlalte divinități au un caracter votiv, și, în general, din textul inscripțiilor nu reiasă motivația propriu-zisă. În anumite cazuri ofranda este dată pentru sănătatea sau cinstirea unei persoane. Din câteva inscripții aflăm că ele au fost ridicate din porunca zeiței (*ex iussu dei*: *CIL III 14071, 1435*; *IDR III/2 317*) sau la o sugestie primită în somn (*ex visu*: *IDR III/2 321*). Deocamdată cunoaștem doar o singură dedicație care a fost depusă ca mulțumire, fiindcă *Nemesis* a salvat pe cineva din pericol (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*: "*Hilarus pro Alexandro*

fratre Deae Nemesis quem periculo eliberavit" - IDR III/2 315).

Ponderea mare a civililor între dedicanți arată că acest cult juca un rol însemnat și în viața acestora. Sanctuarele, chiar dacă se aflau în incinta amfiteatrelor, erau deci publice, "deservind" întreaga comunitate.

Din câte se cunoaște, cultul zeiței Nemesis, principala protectoare a oamenilor arenei, s-a răspândit abia în a doua jumătate al secolului al II-lea și în special în secolul al III-lea. De altfel, urmărind data construirii sanctuarelor de lângă amfiteatre, putem constata, că ele au început să se ridice doar după mijlocul secolului al II-lea.

*

* *

În concluzie, credem că putem afirma că prezența sanctuarului în structura amfiteatrului de la *Porolissum* face parte din fenomenele generale, larg răspândite în Imperiu, subliniind chiar un aspect al romanității așezării. Sanctuarul a găzduit mai multe divinități, ca *Nemesis*, *Silvanus*, *Liber Pater* (?), poate *Diana*, *Fortuna*, lucru obișnuit în cazul acestor sanctuare. Este adevărat că singurul dedicant cunoscut este un ofițer, dar credem că și aici, ca în general în cazul altor sanctuare de lângă amfiteatre, și elementul civil era prezent între dedicanți. Oricum clădirea amfiteatrului, prin faptul că în incinta sa s-a amenajat acest lăcaș de cult, pe lângă menirea sa inițială, a primit și un caracter cultic, devenind astfel o clădire mereu vie, înrădăcinată în viața spirituală a armatei și a populației civile din zonă.

BIBLIOGRAFIE

ALICU 1978

Alicu, Dorin: *Templul zeiței Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. În: *ActaMN*, 15, 1978, 173-177.

BAJUSZ 1988

Bajusz, István: *Raport preliminar privind săpăturile arheologice executate la Porolissum în anii 1988-1991*. Amfiteatrul. În: *ActaMP*, 16, 1992, 148-150, pl. 15-22.

BAJUSZ-COCIȘ 1995

Bajusz, István-Cociș, Sorin: *Fibule romane din amfiteatrul de la Porolissum*. În: *ActaMP*, 19, 1995, 39-47.

BALLA ET ALII 1971

Balla Lajos-P. Buocz Terézia-Kádár Zoltán-Mócsy András-Szentlélek Tyhamér: *Die römischen Steindenkmaler von Savaria*. Budapest. 1971.

BENEA 1999

Benea, Doina: *Dacia sud-vestică în secolele III-IV.*, Timișoara, 1999.

BORMANN 1897

Bormann, E.: *Ausgrabungen in Carnuntum*. Epigraphische Funde. În:

AEM, 20, 1897, 231-246.

BOULEY 1990

Bouley, Elisabeth: *Le culte de Némésis et les jeux de l'amphithéâtre dans les provinces balcaniques et danubiennes*. În: *Spectacula I. Gladiateurs et amphithéâtres. Actes du colloque tenu à Toulouse et à Lattes les 26-29 mai 1987*, Paris, 1990, 241-251 = *ActaMN*, 12-30, I/1, 1989-1993, 105-125.

DIEZ 1946

Diez, E.: *Ein Nemesis Relief aus Flavia Solva*. În: *JÖAI*, 36, 1946, 5-14.

DYGGVE 1933

Dyggve, Ejnar: *Recherches a Sâlone*. II. Copenhague. 1933.

EGGER 1948

Egger, R.: *Teurnia*. Klagenfurt. 1948.

GABLER 1969

Gabler, Dénes: *Scarbantia és környékének római köplasztikai emlékei*. În: *Arrabona*, 11, 1969, 5-56.

GOLVIN 1988

Golvin, Jean Claud: *L'amphithéâtre Romain. Essai sur théorisation de sa forme et de ses fonctions*. I-II. Paris. 1988.

GÖMÖRI 1995

Gömöri, János: *Recent Archaeological Finds Concerning the Topography of Scarbantia*. În: *La Pannonia e l'Imperio Romano*, Milano, 1995, 251-261.

HUDECZEK 1989

Hudeczek, Emil: *Flavia Solva*. În: *Flavia Solva*, 3, 1989, 39-40.

KLIMA-VETTERS 1953

Klima, L.-Vetters, H.: *Das Lageramphitheater von Carnuntum*. În: *RLÖ*, 20, 1953.

KUZSINSZKY 1891

Kuzsinszky Bálint: *Az aquincumi amphitheatrum*. În: *Budapest Régiségei*, 3, 1891, 83-122.

KUZSINSZKY 1898

Kuzsinszky Bálint: *Néhány szó Nemesis cultusáról*. În: *ArchÉrt*, 18, 1898, 385-388.

LE GLAY 1990

Le Glay, Marcel: *Les amphithéâtres: loci religiosi?*. În: *Spectacula I. Gladiateurs et amphithéâtres. Actes du colloque tenu à Toulouse et à Lattes les 26-29 mai 1987*, Paris, 1990, 217-229.

MATEI 1980

Matei, Alexandru V.: *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice*

de la Moigrad (Porolissum) din anii 1977-1979. Clădirile situate pe terasele de la Nord de castrul de pe "Pomet"; Pe terasa sanctuarelor. În: *ActaMP*, 4, 1980, 90-97.

MILTNER 1949

Miltner, F.: *Das zweite Amphitheater von Carnuntum*. Wien. 1949.

NAGY 1943

Nagy Tibor: *Aquincumi ásátások 1932-1942*. În: *Budapest Régiségei*, 13, 1943, 369-374.

SCHMID 1919

Schmid, W.: *Flavia Solva bei Leibnitz in Steiermark*. În: *JÖAI*, 19-20, 1919, 135-156.

TRAGAU 1897

Tragau, C.: *Ausgrabungen in Carnuntum. Westthor des Amphitheaters und Nemesisheiligthum zu Carnuntum*. În: *AEM*, 20, 1897, 205-224.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ArchÉrt-Archaeológiai Értesítő, Budapest

AEM-Archaeologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, Wien

ActaMN-Acta Musei Napocensis, Cluj

ActaMP-Acta Musei Porolissensis, Zalău

Arrabona-Arrabona. A Györi Múzeum Évkönyve, Győr

Flavia Solva-Flavia Solva. Mittheilungsblatt des archaologischen Vereines Flavia Solva, Leibnitz

JÖAI-Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien, Wien

RLÖ-Der römische Limes in Österreich, Wien

THE AMPHITHEATRE FROM POROLISSUM AND ITS CULTIC CHARACTERISTICS

(Summary)

The excavations undertaken at the Roman amphitheatre from *Porolissum* revealed certain modifications of the edifice near the north-western gate, south-west of it (plates II-IV). This building was transformed into a small sactuary, probably at the end of the 2nd century or at the beginning of the following one.

The cultic material disclosed in the sanctuary consists of: an altar (pedestal?) dedicated to *Nemesis* by a centurion named *Nepos*, from *Numerus Palmyrenorum*; an "unepigraphical" altar, fragments of an altar and inscriptions; small bronze statue of *Venus*; small marble statue of *Venus*; votive marble plate representing *Silvanus* and three *Silvanae*; ceramic rushlight plint of *Silenus* (plates V-X).

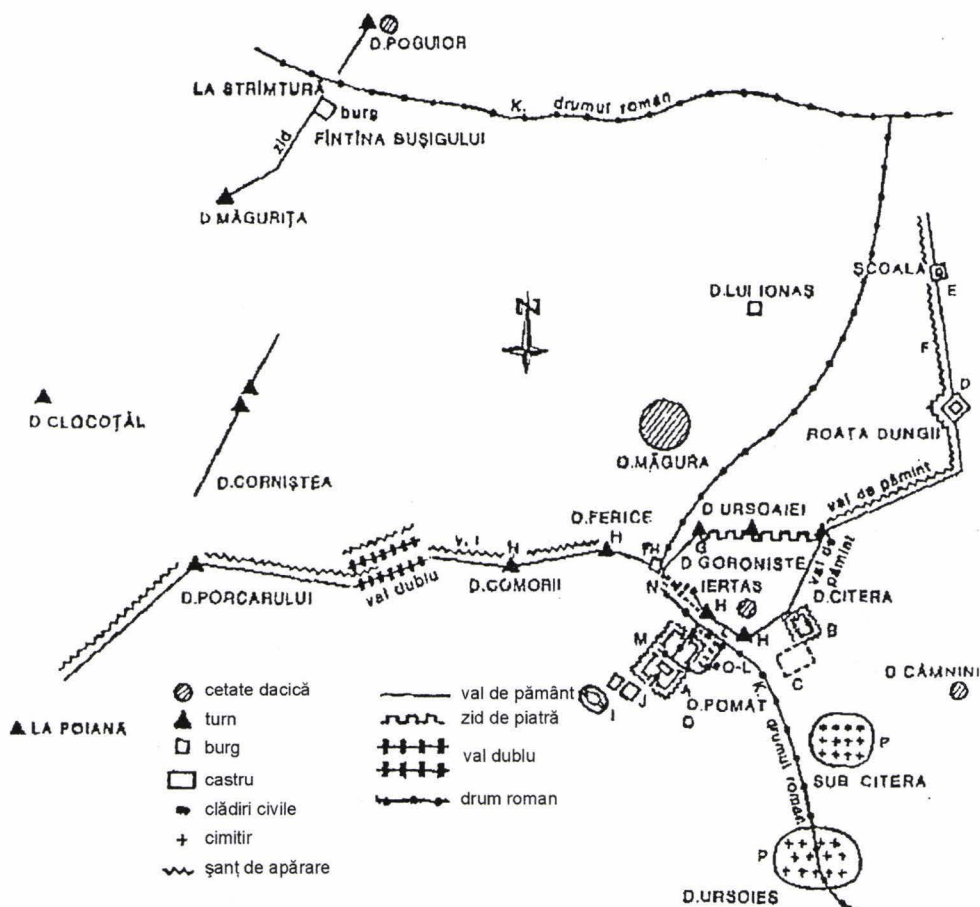
There are many similar cases of sanctuaries in the vicinity of amphitheatres in the Roman Empire, dedicated to *Nemesis* or to other deities. As far as we know, comparable discoveries were made near or in the following amphitheatres: *Senlis, Mérida, Tarragone, Lyon, Fréjus, Puzzoli, Carnuntum, Aquincum, Scarbantia, Savaria, Augusta Treverorum, Durnovaria, Isca Silurum, Lambaesis, Théveste, Grand, Italica, Deva, Corinium Dubonorum, Flavia Solva, Pola, Caesarea, Salona, Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (conf.: *Golvin 1988, p. 337-340*).

The position of this religious edifices with respect to the amphitheatre differs: near one of the axes, close to a gate, on the outer side of a building, as a separate or an adjacent feature of the amphitheatre itself. They might have chosen to integrate them in the architecture of the amphitheatre, again near one of the axes or on the sides. We meet with cases in which, instead of sanctuaries we find one or more niches in the wall, destined to host inscriptions, statues, offerings. The present study uses as reference points closer provinces like *Pannonia, Noricum, Dalmatia*. Unlike these, *Moesia* exhibits a strong Greek influence resulting in the predominance of the theatres (*Bouley 1990*).

A large range of deities is worshiped in these places (as far as it is known), but they are all related to the specific events that take place here: *venatio, munera*. The gladiators and the beast fighters were inclined to praise the gods of the fights, animals, hunting, faith and luck. Here lies the explanation for the location of sanctuaries dedicated to these gods, in the vicinity or in the precincts of the amphitheatre.

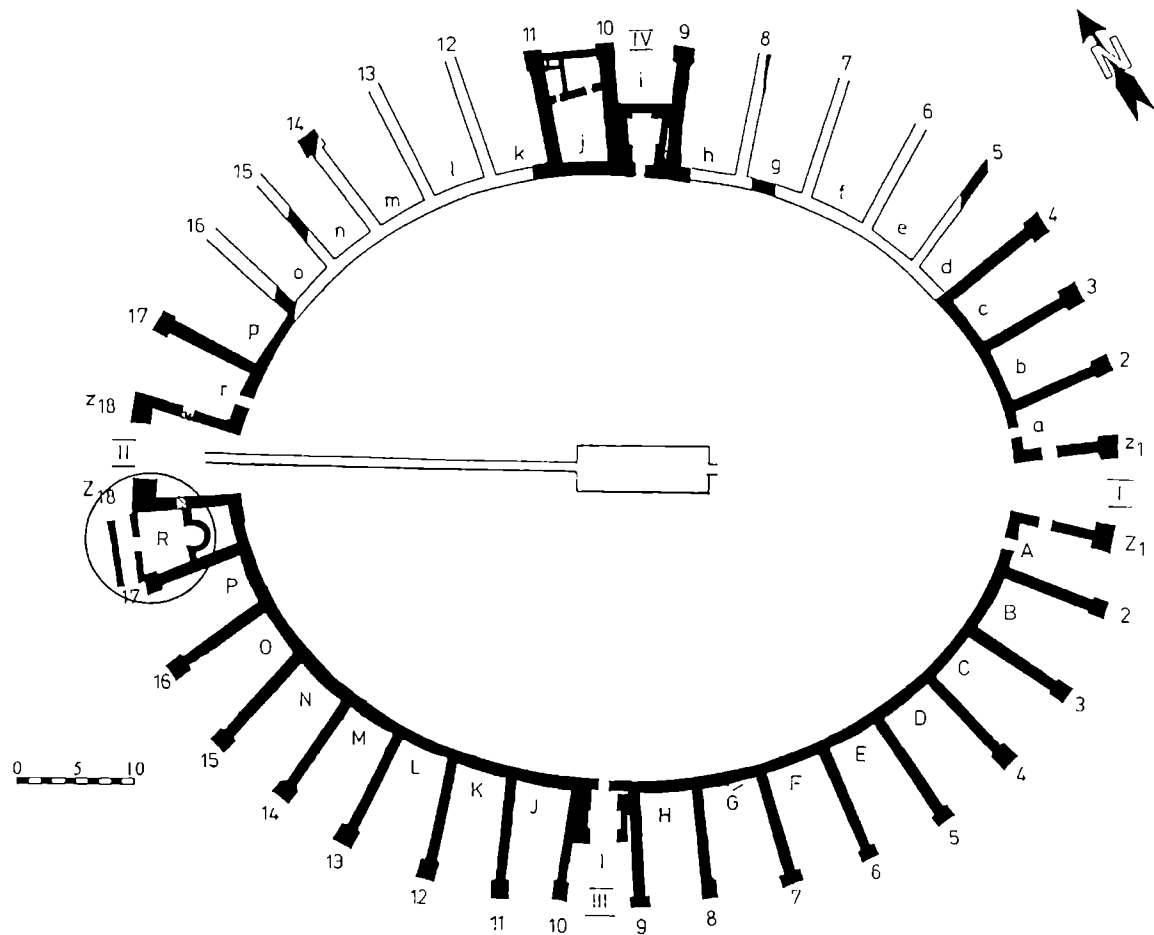
The majority of the persons who write epitaphs are soldiers, but there is also a significant number of civilians; the gladiators are almost absent.

Consequently, we believe that the presence of the sanctuary in the structure of the amphitheatre from Porolissum is a common phenomenon, widely spread in the Empire and aimed to emphasize once more the irrefutable Roman heritage of the settlement. It hosted many deities: first of all *Nemesis*, possible even *Silvanus, Liber Pater*, maybe *Diana, Fortuna*, in the same way in which other similar sanctuaries did. In spite of the fact that the only worshiper known so far is an officer, we trust that here, as in any homologous case, the civilian component also used to make dedications to the gods. In any case, the construction of the amphitheatre in itself gained a *spiritual feature*, due to the sanctuary, becoming an everlasting edifice, rooted in the region's army and civilian population's religious life.

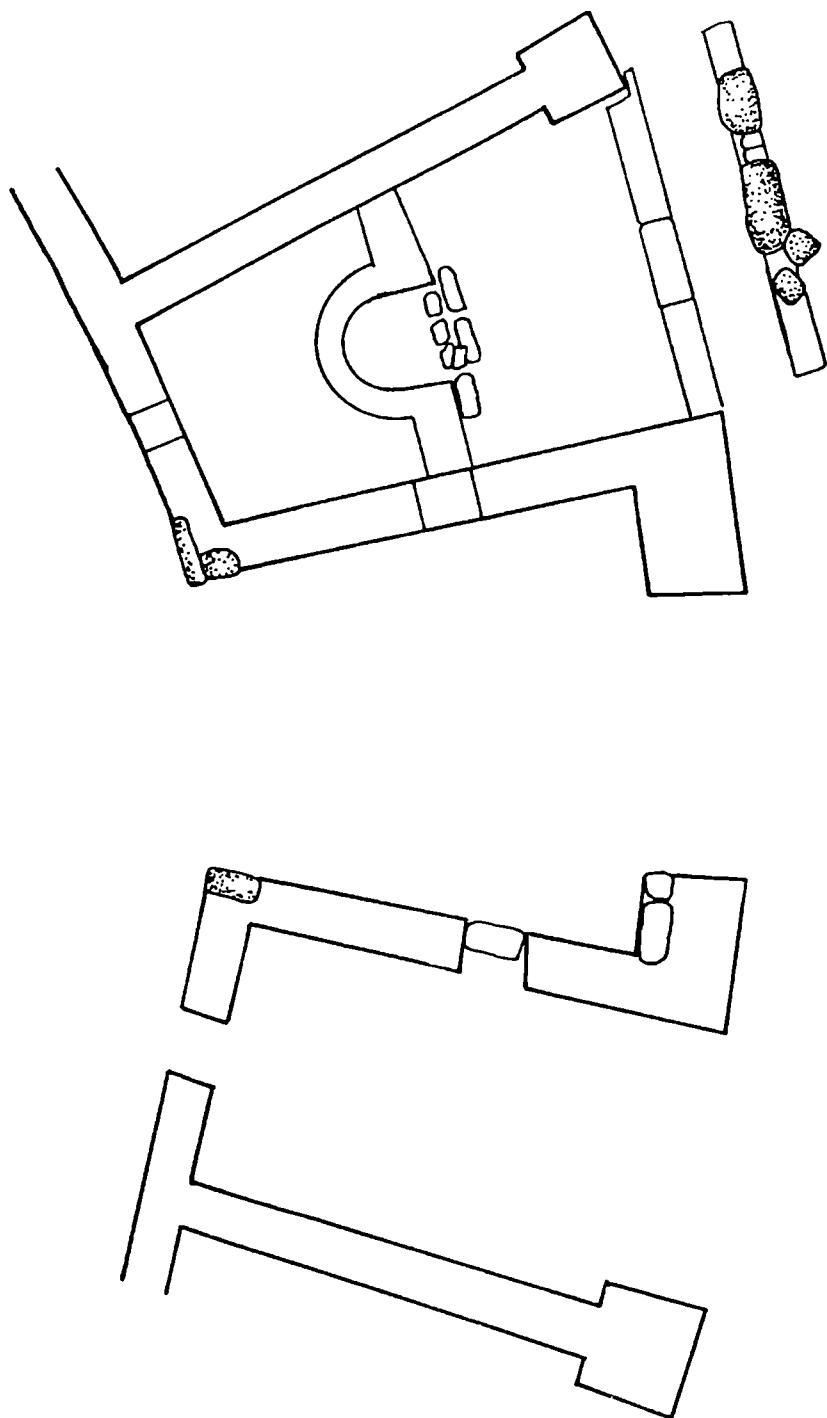

- A - Castrul de la Pomăt
 B - Castrul de pe Citera
 FH - Vama
 I - Amfiteatru
 J - Termele și Palestrele
 K - Drumul
 L - Clădiri civile
 M - Clădiri civile
 N - Zonă sacră
 O - Clădiri civile
 P - Cimitire

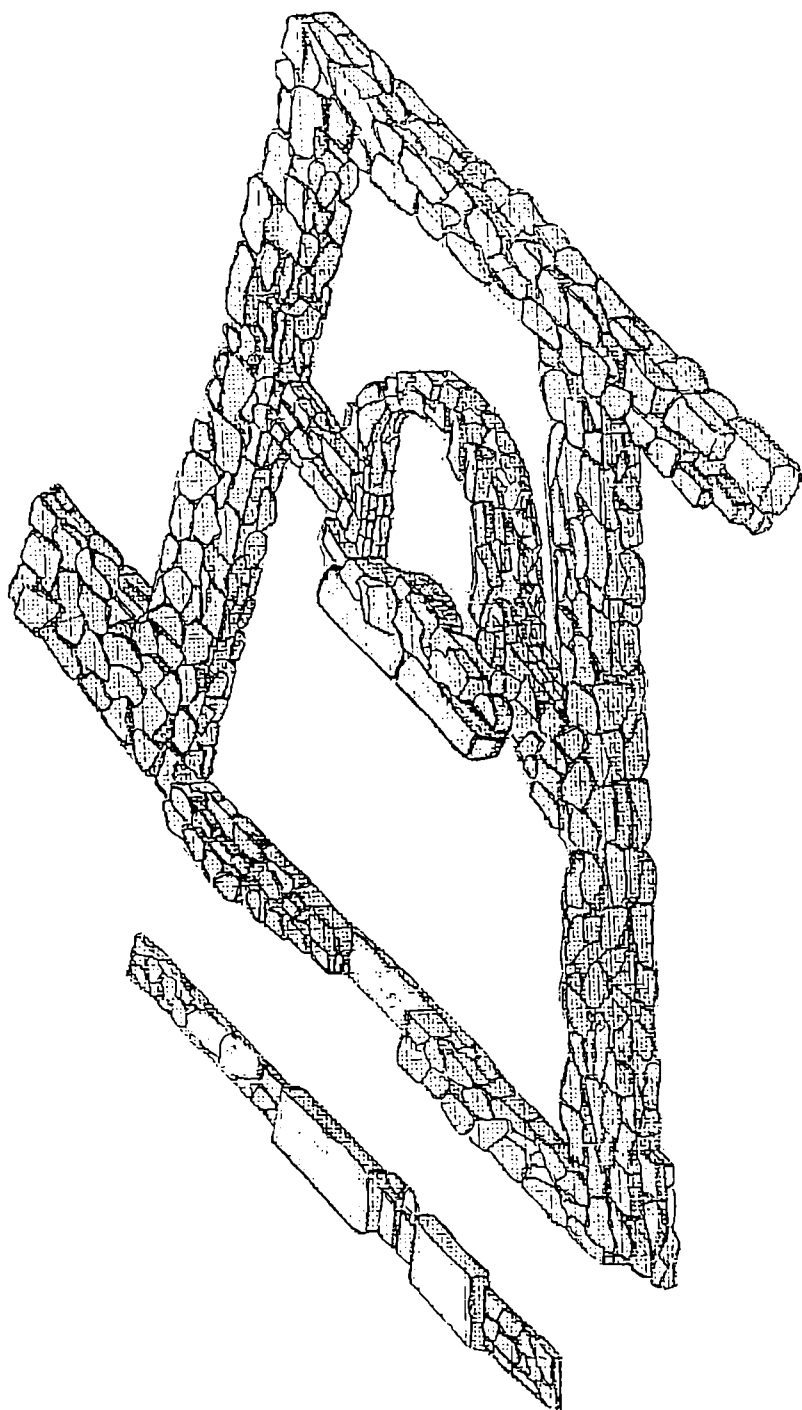
Pl. I. Complexul arheologic Porolissum

Pl. II. Planul amfiteatrului de la Porolissum - faza de piatră

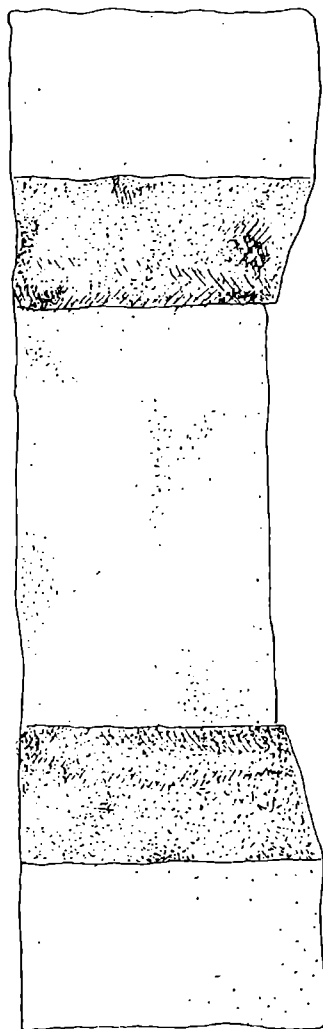
Pl. III. Planul sanctuarului de la Porolissum

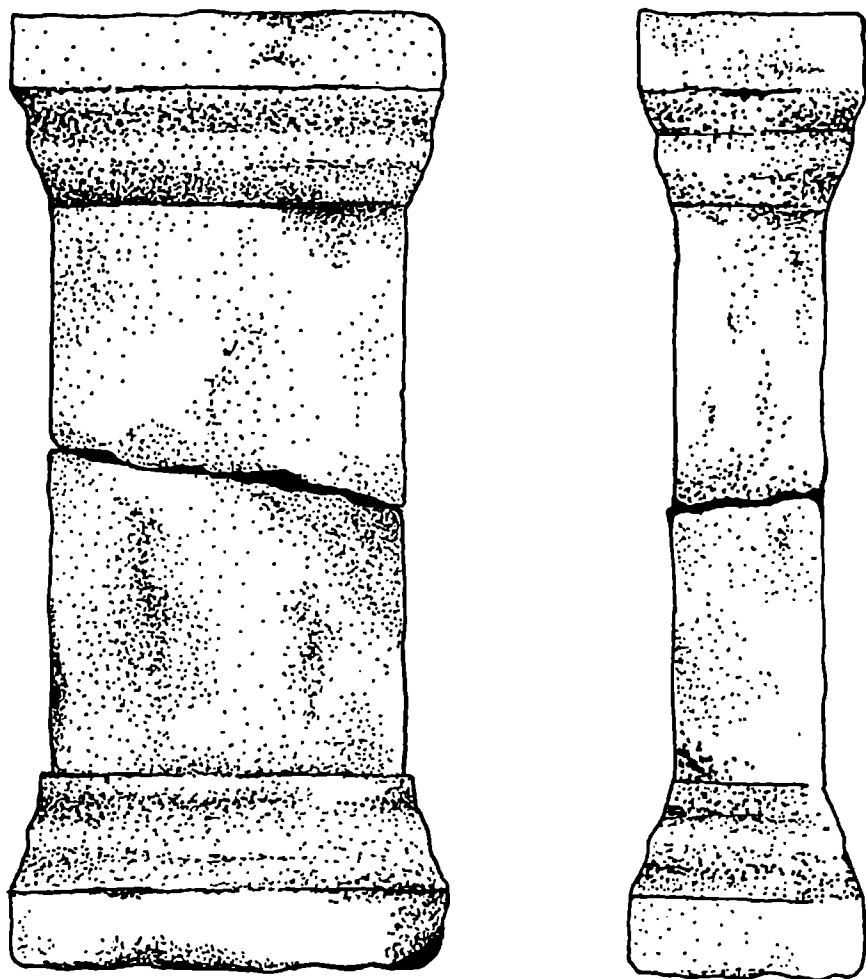
Pl. IV. Sanctuarul - vedere axiometrică

SC. 1/4

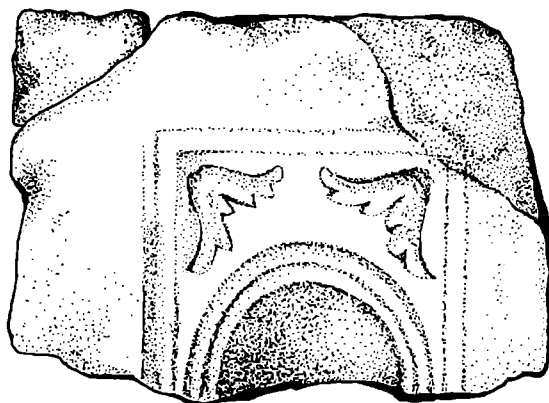
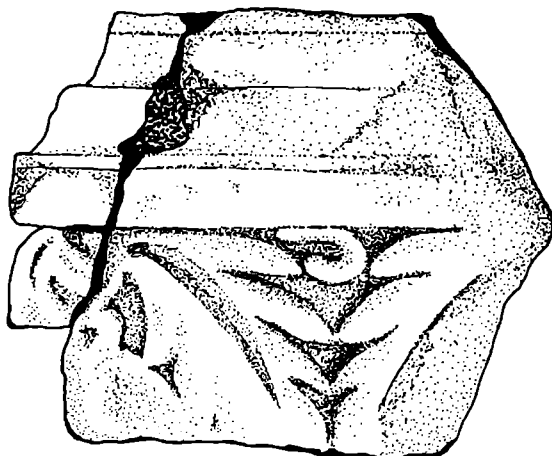
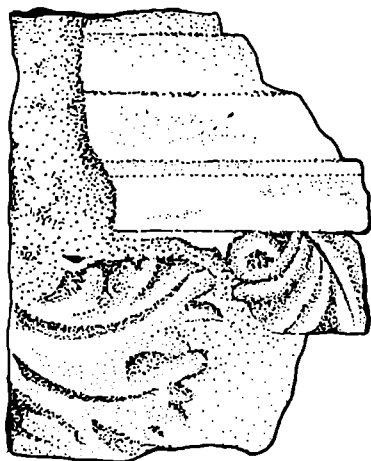

Pl. V. Altar dedicat zeiței Nemesis

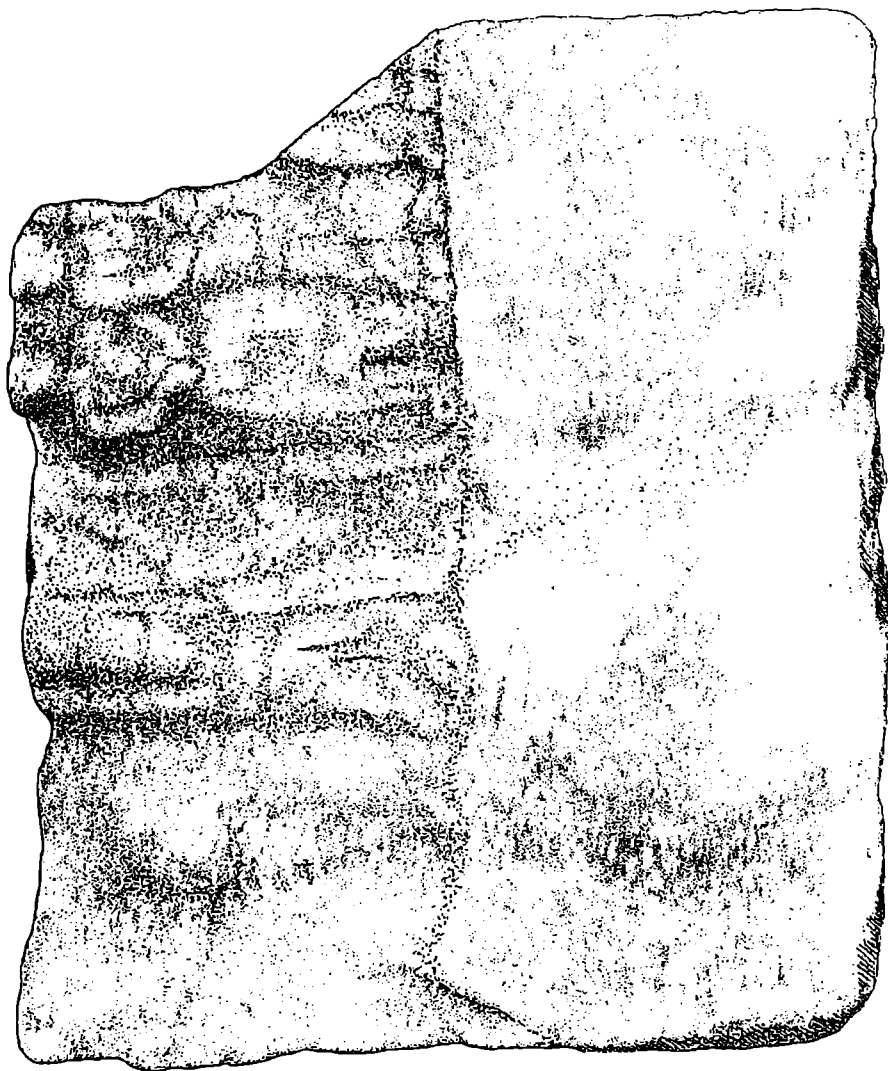
SC. 1/4

Pl. VI. Altar "anepigrafic"

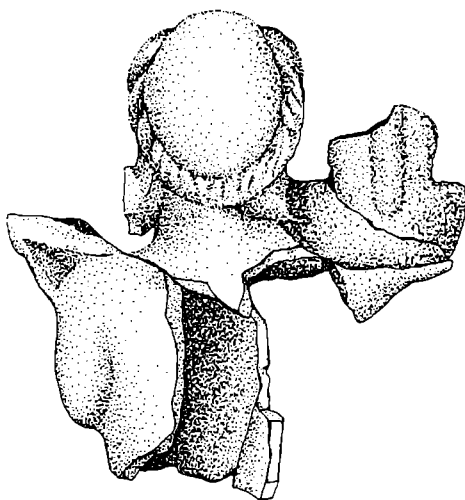

SC. 1/4

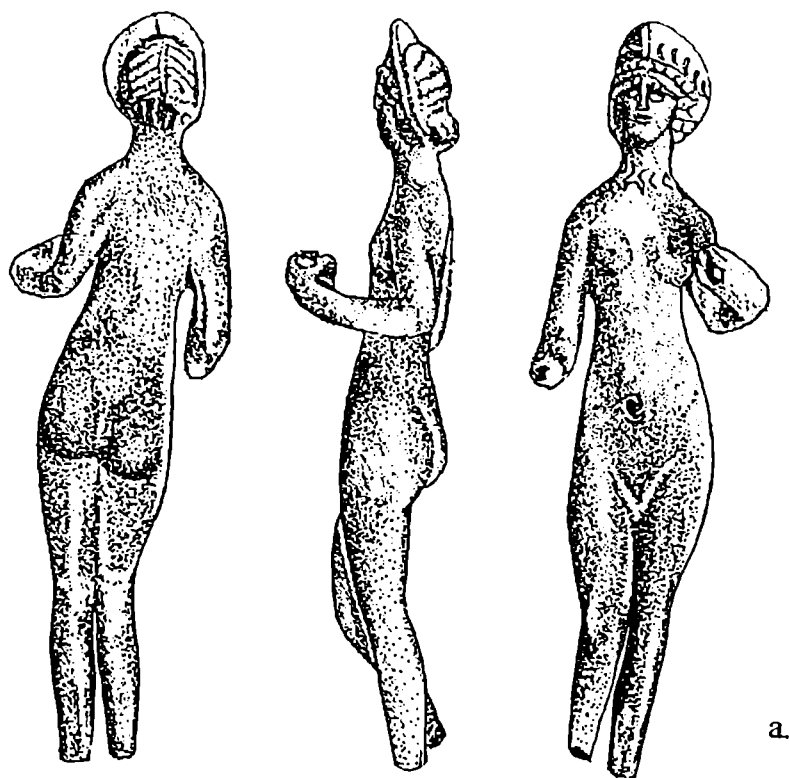
Pl. VII. Fragment altar

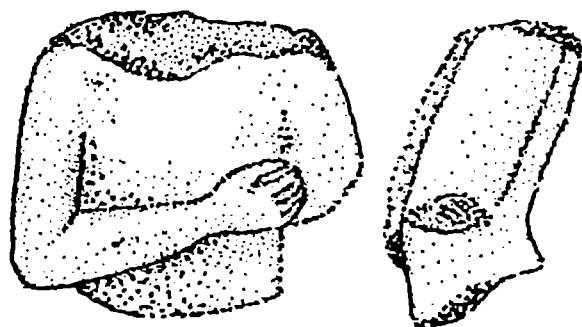
Pl. VIII. Placă votivă - Silvanus cu trei Silvanus

Pl. IX. a-b. Candelabru în formă de Silenus

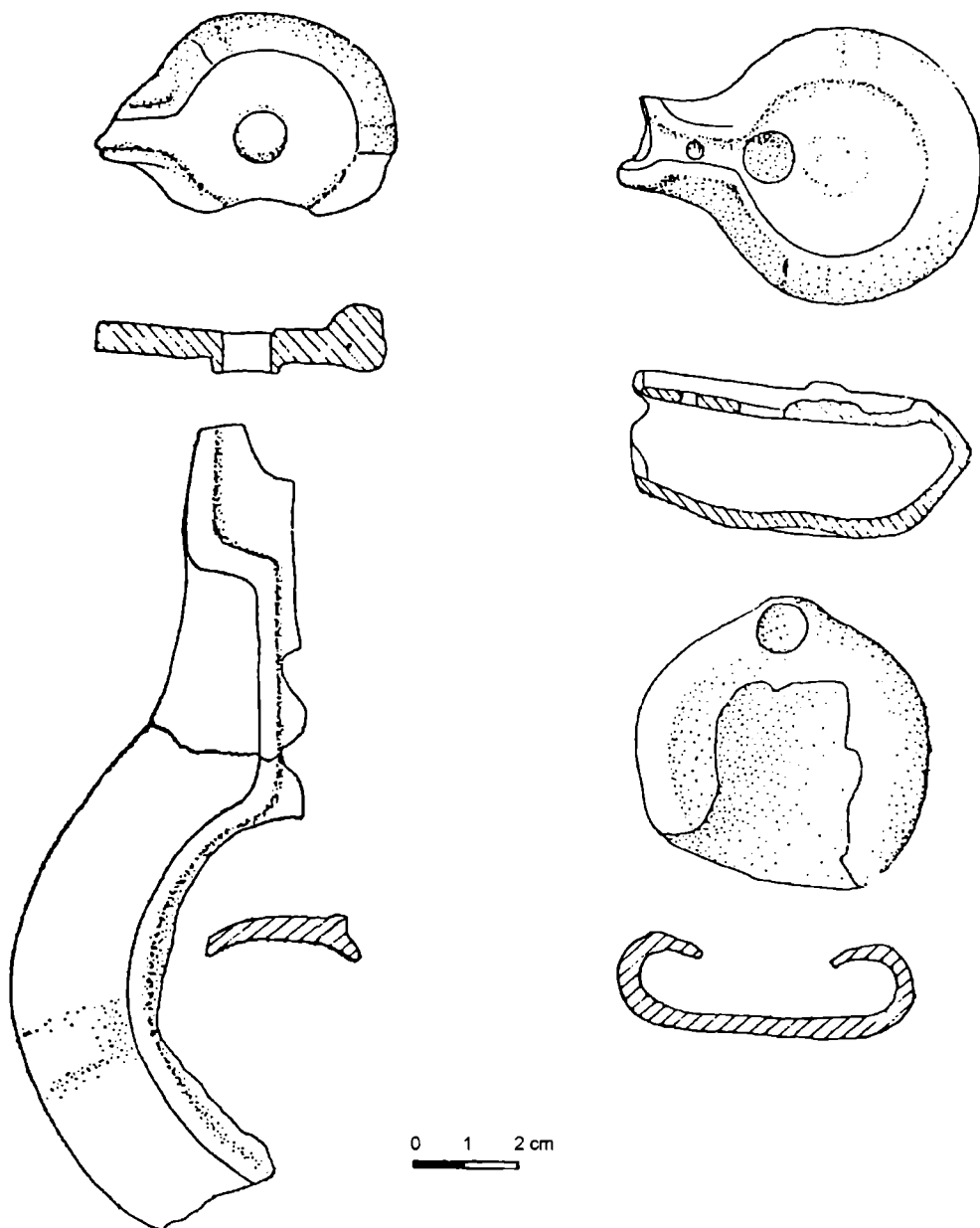

a.

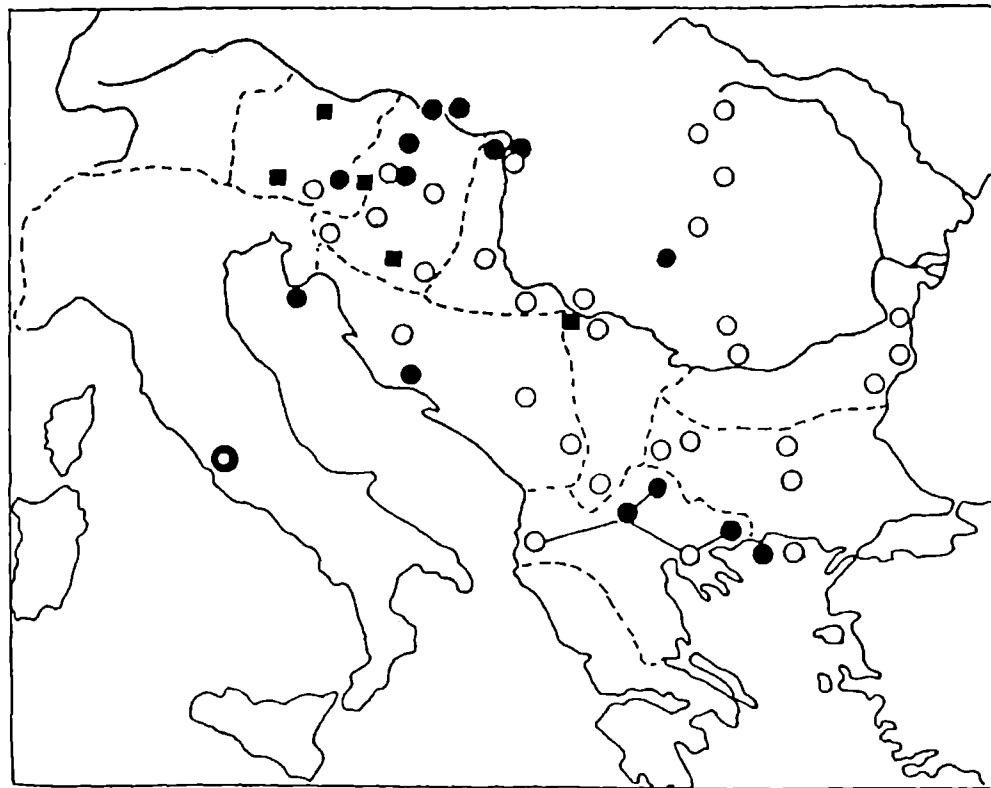

b.

Pl. X. a. Statuetă Venus din bronz; b. Fragment statueta Venus din marmoră

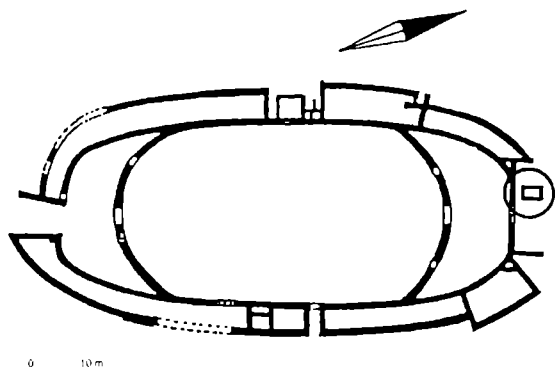

Pl. XI. Fragmente de opaițe

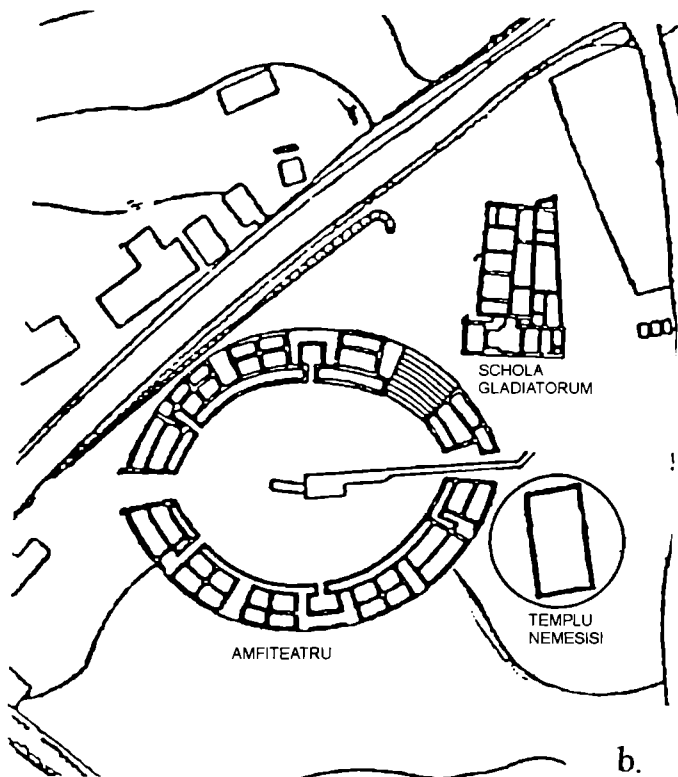

- - Inscriptii dedicate zeiței Nemesis din amfiteatre
- - Reprezentări Nemesis cu arme de gladiatori
- - Descoperiri Nemesis fără context sigur

Pl. XII. Sanctuare pe lângă amfiteatre în zona Balcanică (după E. Bouley)

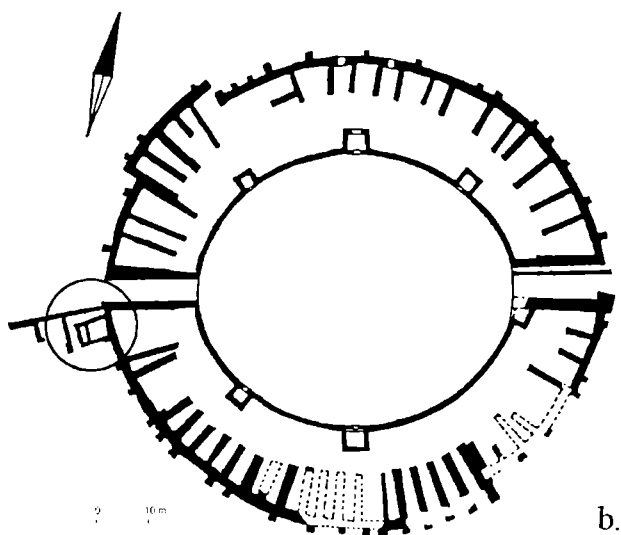
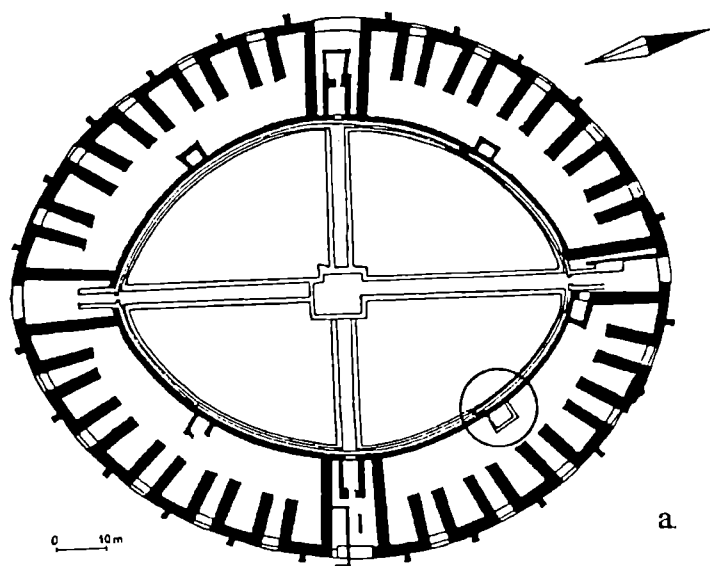

a.

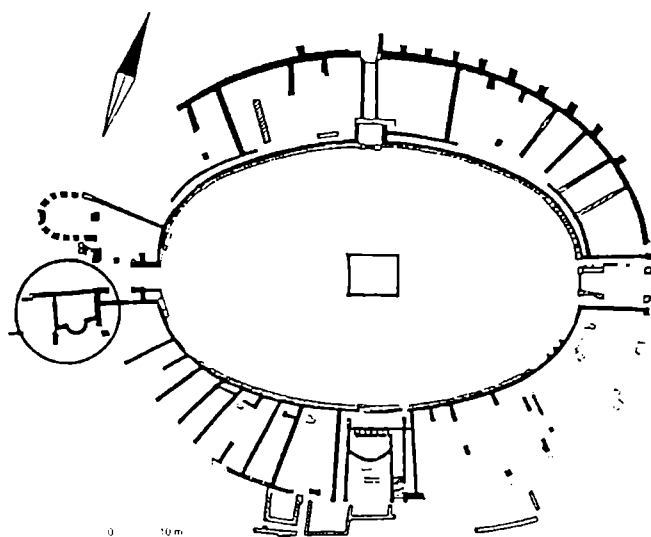

b.

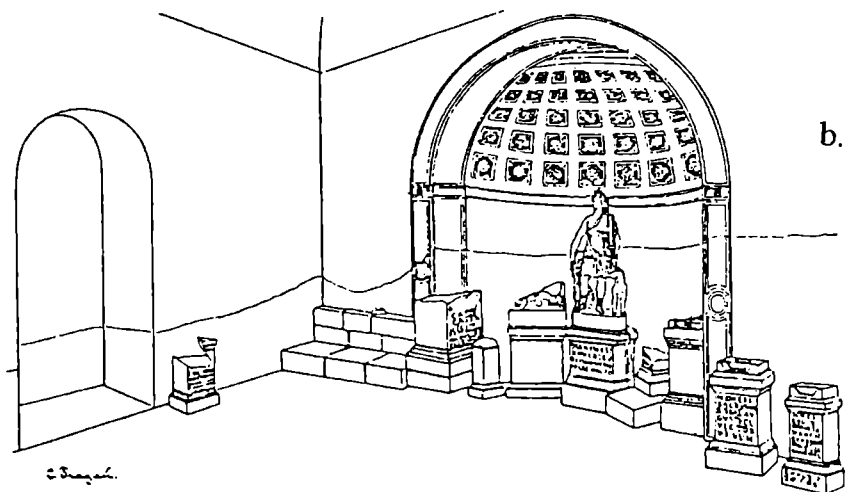
Pl. XIII. Amfiteatrele din: a. Flavia Solva; b. Ulpia Traiana Sarmizegetusa

Pl. XIV. Amfiteatrul militar (a) și civil (b) din Aquincum

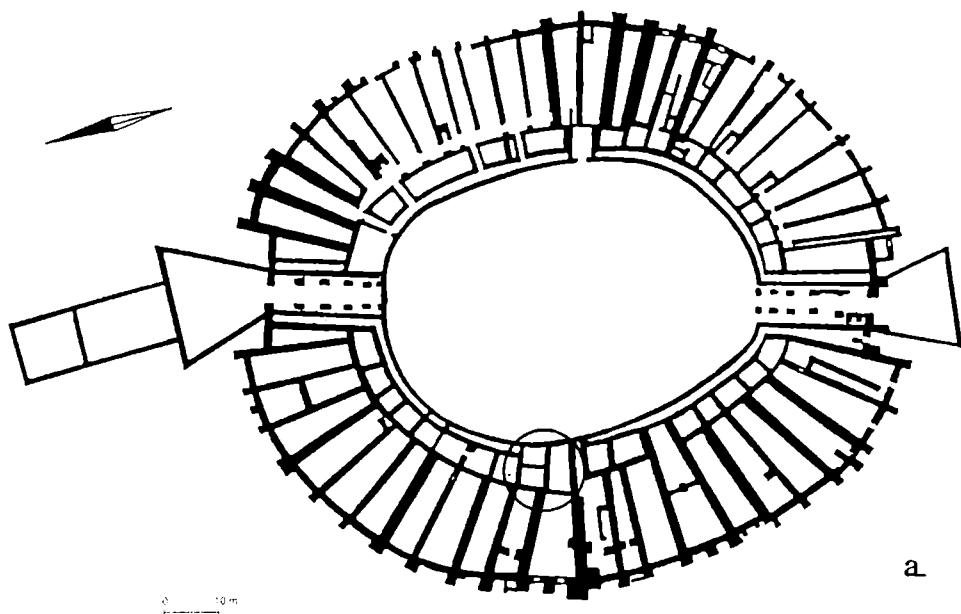

a.

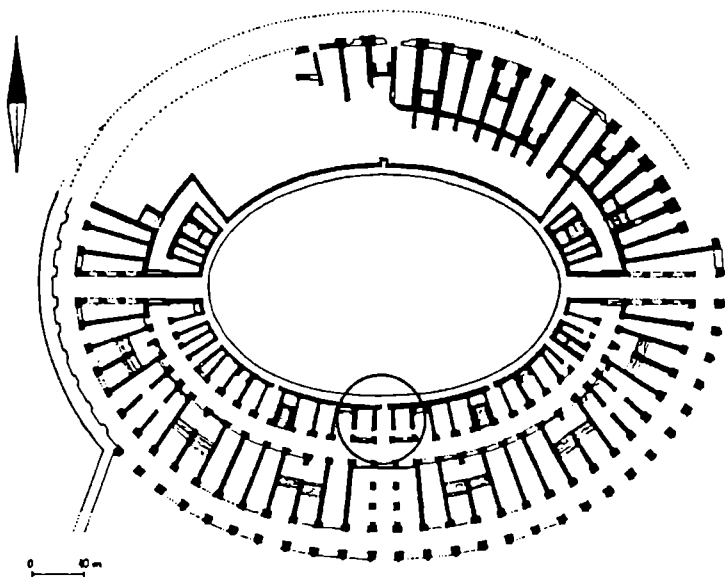

b.

Pl. XV. Amfiteatrul militar din Carnuntum (a) și reconstituirea sanctuarului (b)

a.

b.

Pl. XVI. Amfiteatrul civil din Carnuntum (a) și Salona (b).